

V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - III

(İlahiyat - Sanat)

12-15 Mayıs 2016, Isparta

İstanbul 2016

İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM)

Adres: Sultantepe Mah. Cumhuriyet Cad. Fıstıkağacı İş Mrk. No: 39/2 Üsküdar, İstanbul/Türkiye
Telefon: +90 (216) 310 43 18 • Fax: +90 (216) 310 43 18 • E-Posta: bilgi@ilem.org.tr

Editörler

Ümit Güneş / Yıldız Teknik Üniversitesi
Eyüp Sami Yavaş / İlmî Etüdler Derneği

Tashih

Eyüp Sami Yavaş

Tasarım ve Uygulama

Furkan Selçuk Ertargın

ISBN: 978-605-84009-8-6 (3.c) • TAKIM NO: 978-605-84009-5-5 (Tk)

Düzenleyen Kurumlar

İlmî Etüdler Derneği (İLEM) | Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ)

Destekleyen Kurum

TÜBİTAK

Düzenleme Kurulu

Yusuf Alpaydın, Marmara Üniversitesi | **Murat Çemrek**, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | **İbrahim Demirtaş**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Nihat Erdoğan**, Yıldız Teknik Üniversitesi | **Kubilay Zekai Eroğlu**, İlmî Etütler Derneği | **Ümit Güneş**, Yıldız Teknik Üniversitesi, (Koordinatör) | **Bilal Kemikli**, Uludağ Üniversitesi | **Ahmet Songur**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Haluk Songur**, Süleyman Demirel Üniversitesi, (Düzenleme Kurulu Başkanı) | **Lütfi Sunar**, İstanbul Üniversitesi | **Ahmet Toklucuoglu**, İlmî Etüdler Derneği

Bilim Kurulu*

Berat Açıl, İstanbul Şehir Üniversitesi | **Yusuf Adıgüzel**, İstanbul Üniversitesi | **Ümit Akça**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Mahmut Hakkı Akın**, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | **Metin Aksoy**, Selçuk Üniversitesi | **Ümit Aktı**, Dumlupınar Üniversitesi | **Nezir Akyeşilmen**, Konya Selçuk Üniversitesi | **Haluk Alkan**, İstanbul Üniversitesi | **Yusuf Alpaydın**, Marmara Üniversitesi | **Hülya Altunya**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Necati Anaz**, Polis Akademisi | **Berdal Aral**, İstanbul Şehir Üniversitesi | **Mustakim Arıcı**, İstanbul Üniversitesi | **Yalçın Armağan**, İstanbul Şehir Üniversitesi | **Mehmet Ali Aydemir**, Selçuk Üniversitesi | **Salih Aydın**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Vahdettin Aydın**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Mehmet Babacan**, İstanbul Ticaret Üniversitesi | **Mehmet Bahçekapılı**, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi | **Ali Şafak Bali**, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | **Edip Asaf Bekaroğlu**, İstanbul Üniversitesi | **Şefika Gülin Beyhan**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Bünyamin Bezci**, Sakarya Üniversitesi | **Mahmut Bilen**, Sakarya Üniversitesi | **Ali Büyükaslan**, İstanbul Medipol Üniversitesi | **Süha Çelikkaya**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Murat Çemrek**, Selçuk Üniversitesi | **Başak Işıl Çetin**, İstanbul Üniversitesi | **Hamdi Çilingir**, İlmî Etüdler Derneği | **Mustafa Demirci**, Selçuk Üniversitesi | **İbrahim Demirtaş**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Melek Dikmen**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Celalettin Divlekci**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Murat Ali Dulupçu**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Nejdet Durak**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Adem Efe**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Erdal Eke**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Süleyman Elik**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Ramazan Erdem**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Teyfur Erdoğan**, Yıldız Teknik Üniversitesi | **Nihat Erdoğan**, Yıldız Teknik Üniversitesi | **Şerif Eskin**, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi | **Hüseyin Gül**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Mehmet Güneş**, Marmara Üniversitesi | **Muharrem Gürkaynak**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Şevki Işıklı**, Marmara Üniversitesi | **Hasan Karataş**, İstanbul Üniversitesi | **M. Cüneyd Kaya**, İstanbul Üniversitesi | **Süleyman Kaya**, Sakarya Üniversitesi | **Yunus Kaya**, İstanbul Üniversitesi | **Bilal Kemikli**, Uludağ Üniversitesi | **Necmettin Kızılkaya**, İstanbul Üniversitesi | **Musa Kocar**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Adem Korkmaz**, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi | **Bilge Hümrüzlü Korthold**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Mustafa Kömürçüoğlu**, Sakarya Üniversitesi | **Levent Kösekahyaoglu**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Kasım Küçükakal**, Uludağ Üniversitesi | **Abdulkadir Macit**, Kocaeli Üniversitesi | **Betül Sinan Nizam**, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi | **Murat Okçu**, Süleyman Demirel Mayıs Üniversitesi | **Gürcan Papatya**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Nurhan Papatya**, Süleyman Demirel Üniversitesi | 29 Üniversitesi | **Ertuğrul Ökten**, İstanbul Ali Yaşar Sarıbay, Uludağ Üniversitesi | **Ubeydullah Sezikli**, İstanbul Üniversitesi | **Şükrü Sim**, İstanbul Üniversitesi | **Ahmet Songur**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Haluk Songur**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Lütfi Sunar**, İstanbul Üniversitesi | **Ercan Şen**, Afyon Kocatepe Üniversitesi | **Said Taş**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Faruk Taşçı**, İstanbul Üniversitesi | **Ayşe Taşkent**, Bağımsız Sanat Derneği | **Mehmet Zahit Tiryaki**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Metin Topçuoğlu**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Mustafa Zihni Tunca**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Selami Turan**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Ahmet Türkân**, Dumlupınar Üniversitesi | **Rifat Türkel**, Dumlupınar Üniversitesi | **İbrahim Halil Üçer**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Bahattin Yaman**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Halil İbrahim Yenigün**, İstanbul Ticaret Üniversitesi | **Kadir Yıldırım**, İstanbul Üniversitesi | **Osman Yıldız**, Süleyman Demirel Üniversitesi | **Feridun Yılmaz**, Uludağ Üniversitesi | **Osman Yılmaz**, İstanbul Aydın Üniversitesi | **Rahile Kızılkaya Yılmaz**, Marmara Üniversitesi

* Soyadına göre alfabetik sırada

Organizasyon ve yayın sürecinde yardım ve destekleri için

Kadir Budak, Esra Çifçi, Zeynep Dilek, Duygu Öksünlü, Yusuf Safa Selvi ve Gökhan Şener'e teşekkür ederiz.

SUNUŞ

Lisansüstü eğitim düzeyi, üniversiteler aracılığıyla bilgiye ulaşma yetisinin kazanıldığı ve bilgi üretim süreçlerine katılımın başlangıç adımı olarak görülen lisans düzeyini daha da ileri taşıyarak, bilginin eleştirisi ve yeniden üretiminin de gerçekleştirebileceği bir süreç olarak görülmektedir. Birbiri ile ilişkisi sorunlu hale gelmiş sosyal bilimlerin yeniden birbiri ile konuşturulması ve birbirinden faydalanmaları ciddi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

İlmi Etüdler Derneği (İLEM) bu farkındalıktan hareketle, Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK) aracılığıyla, genç ilim insanlarını bir araya getirerek, aralarındaki iletişimi ve etkileşimi mümkün kılmayı ve ortak dil ve yöntem geliştirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Kongre vesilesiyle, Türkiye'nin farklı üniversitelerinde lisansüstü düzeyde çalışmalar yapan araştırmacı, uzman, ilim ve bilim insanları bir araya gelerek çalışma alanlarında çok yönlü bir iletişim ve tecrübe aktarımının paydaşı olma ayrıcalığına sahip olmaktadır. Böylelikle, Türkiye'deki lisansüstü çalışmaların niteliğinin artırılması ve sosyal bilimler alanında ki çalışmaların teşvik edilmesi hedeflenmektedir.

İLEM bünyesinde bu yıl beşincisi düzenlenen TLÇK, "Genç Akademisyenler Buluşması" adıyla 2007-2012 yılları arasında gerçekleşen akademik gayretin mirasını devralmıştır. Türkiye'nin farklı üniversitelerinden genç akademisyenleri yılda bir kez bir araya getiren kongrenin ilki 2012 yılında Konya'da, ikincisi 2013 yılında Bursa'da, üçüncüsü 2014 yılında Sakarya'da ve dördüncüsü de 2015 yılında Kütahya'da düzenlenmiştir.

V. TLÇK 12-15 Mayıs 2016 tarihleri arasında İLEM ve Süleyman Demirel Üniversitesi işbirliğiyle Isparta'da gerçekleştirilen kongre TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

Kongreye toplam 900 araştırmacı başvurmuştur. Hakemlik süreci sonucunda tebliğ başvurularının 336'sına özet üzerinden ön kabul verilmiş ve akabinde gönderilen 154 tam metinden 122'si sunum yapmak üzere kabul edilmiştir. Sosyoloji, Şehircilik ve Mimari, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Edebiyat, Tarih, İlahiyat, Felsefe, Eğitim Bilimleri, İletişim ve Sosyal Politikar ile Sanat disiplinlerinde 2 gün boyunca, 32 oturumda, tebliğler gerçekleştirilmiştir.

V. TLÇK Bildiriler Kitabı, kongrede sunulan tebliğlerin kongre mekânıyla sınırlı kalmaması idealinden hareketle hazırlanmış kapsamlı bir derlemedir. Kongre’de sunulan 75 bildiri kongre sonrasında hakemlik ve editörlük süreçlerinden geçirilerek 4 ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Elinizdeki bu cilt, kongre kapsamında İlahiyat ve Sanat alanlarında sunulan 18 bildiriden oluşmaktadır.

V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi’nin gerçekleştirilmesini mümkün kılan, kongre öncesinde ve sonrasında yoğun emek ve çaba sarf eden başta genç akademisyenlere, saygıdeğer hocalarımıza, İLEM üyelerine ve Süleyman Demirel Üniversitesi rektörlüğüne müteşekkirimiz.

Kongre sonuçlarının yer aldığı bu çalışmanın akademik camiaya özgün katkılar sunmasını, lisans ve lisansüstü çalışmalarına kaynak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

Ümit Güneş, Eyüp Sami Yavaş
V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi
Bildiriler Kitabı Editörleri

İÇİNDEKİLER

İLÂHÎYAT

Hafize Yazıcı

“Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur” Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri.....9

Osman Aydın

Buhârî'nin Tercemelerde Yer Verdiği Mu'allak Rivayetlerin Hadîs Usûlü ve Musannifin Yöntemi Açısından Değeri.....19

Tunahan Erdoğan

Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?37

Emine Gümüş

XVIII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde İçki İçme Suçu ve Cezası57

Ümmü Eymen Balbaba

Fıkıhî Açıdan Tecavüz Sonucu Oluşan Gebeliğin Sona Erdirilmesi.....69

Esmâ Çubukcu

İbn Kudâme'nin Usûl ve Furû' Bağlamında Maslahat Anlayışı85

Fatih Tiyek

Kur'an'ın Sabiteleri ve Tefsirin Yöntemi Çerçevesinde Bilimsel Tefsire Bakış103

Neslihan Merve Nur Vural

Poligami Bağlamında Taşiyıcı Anneliğin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi.....117

Kamer Kal Hussien

Osmanlı Ceza Yargılamasında Soruşturma.....131

Sıddıka Ayaş

İslam Ceza Hukuku ve Türk Ceza Hukukunda Teammüd Kavramı Mukayesesi.....145

Omar Kal Hussien

Hicrî IV. Asırda Mezhep Taassubuna Karşı Ulemanın Tavrı.....157

Ahmet Mekin Kandemir

Big Bang Teorisi Kelâmın Yoktan Yaratılış Düşüncesini Destekler mi?171

Halil Peçe

Dinî Çeşitliliğin Artması: Dinî Grupları Sınıflandırma Sorunu Bağlamında Tarikat-Cemaat Ayrımı.....189

Bilal Toprak	
Dinler Tarihi Perspektifinden Klaus Schmidt ve Göbekli Tepe.....	201
Beyza Aybike Deveci	
Hinduizm’de Durgā Pūcā’nın Yeri ve Önemi	211

SANAT

Fatma Şeyma Boydak	
Fâtih Devri Cild Sanatı.....	223
Tuba Ruhengiz Azaklı	
Sanat Yönüyle Yahya Efendi Kabristanı Mezar Taşları.....	237
Sedat Soyalp	
Denizli Sarayköy’de Osmanlı Dönemi Mezar Taşları.....	249

Dinler Tarihi Perspektifinden Klaus Schmidt ve Göbekli Tepe

Bilal Toprak*

Öz: Türkiye'deki dinler tarihi çalışmaları açısından, arkeolojik verilerin yeterince değerlendirilmediği ve dolayısıyla hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemek mümkündür. Dinî gelenekler bağlamında oldukça zengin bir tarihe sahip olan Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında birçok arkeolojik kazı yapılmış ve bunların yorumlanmasıyla ortaya ciddi bir literatür çıkmıştır. Ancak ne yazık ki bu arkeolojik veriler, ülkemizde dinler tarihi açısından çalışılmamıştır. Bilindiği gibi yazının bulunmasından önceki döneme ait bilgiler arkeolojik bulguların yorumlanması sonucu elde edilmektedir. Yakın zamana kadar bilim çevrelerinde dinin, tarımdan dolayısıyla yerleşik hayattan sonra ortaya çıkıp kurumsallaştığı ve insanları bir araya topladığı iddia edilmekteydi. Oysa Göbekli Tepe'de on iki bin (12.000) yıl öncesine tarihlenen kült alanı; prehistorik insanın, sanılanın aksine, geniş bir anlam ve sembol dünyasına sahip olduğunu, dinî inançları uğruna insanların bir şekilde bir araya geldiğini ve ritüeller için gerekli bir yapı inşa ettiğini ortaya koymuştur. Göbekli Tepe'de M.Ö. 10.000'lere tarihlenen kült alanında bulunan semboller, hayvan figürleri ve tapınakların yapısı; buraların gelişigüzel inşa edilmediğini, ciddi bir motivasyon ve çok sayıda insanın belli bir amaç doğrultusunda organize olmasıyla meydana geldiğini açığa çıkarmaktadır. Çalışmamızda, Göbekli Tepe ve bu kazı alanının başkanlığını yapan Klaus Schmidt'in düşünceleri, dinler tarihi perspektifinden incelenerek, araştırmanın arkeolojik verilerin din çalışmalarıyla kullanılmasına örnek teşkil etmesi arzulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Göbekli Tepe, Klaus Schmidt, Neolitik Dönem, Dinler Tarihi, Ritüel, Sembolizm.

Giriş

Arkeoloji; geçmiş dönemlerde yaşamış olan insan topluluklarının sosyal ve kültürel yaşamlarını tespit edilebilen maddi kalıntılara dayanarak araştıran, kayıt altına alan ve gelişim sürecini inceleyerek yorumlamaya çalışan bir bilim dalı olarak tarif edilmektedir. Diğer bir ifadeyle arkeoloji geçmişe soru sormaktır (Özdoğan, 2014, s. 19-23). Arkeolojik bağlamda ilk sistemli kazı 1865 yılında Fransa'da yapılmış (s. 101) ve arkeoloji süreç içerisinde antikacılıktan ve diğer politik unsurlardan sıyrılmaya çalışarak bir bilim haline gelmiştir. 1950'lerin başlarında arkeoloji, büyük bir bilimsel yenilik olan radyokarbon yöntemi tarafından dönüştürülmeye başlanmış ve bu yöntem sayesinde nesneler doğru bir şekilde tarihlendirilmiştir (Trigger, 2014, s. 361). Willard Libby, Karbon 14 tekniğinin öncüsü olmuş ve bu çalışma, 1960 yılında Nobel ile ödüllendirilmiştir (Gamble, 2014, s. 66).

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.3.B0014](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.3.B0014)

* Mardin Artuklu Üniversitesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı.
E-posta: b.toprak@hotmail.com

Kuşkusuz her bilim gibi arkeoloji de diğer bilim dallarından faydalanmakta ve kendi bünyesinde arkeoastronomi, etnoarkeoloji, arkeogenetik gibi birçok alt alan barındırmaktadır. Geçmişe ait kalıntıların incelenmesinde arkeoloji, bu alanlara ihtiyaç duymaktadır. Özellikle yazının bulunmasından önceki dönemi ifade etmek için kullanılan prehistorya (tarihöncesi), söz konusu döneme ait yazılı belge bulunmadığından dolayı, diğer disiplinlere daha çok ihtiyaç duymaktadır. İşte tam da bu noktada arkeolojinin ortaya çıkardığı dinî malzemenin yorumlanması noktasında din arkeolojisi büyük oranda görmezden gelinmiştir. Bunun önemli nedenlerinden biri, dinin kolayca araştırılmayan bir alan olmasıdır zira hem tek tek bireylerin hem de toplumların, inançlarına ilişkin derin kökleri vardır, dolayısıyla din oldukça karmaşık bir konudur. Kanaatimizce tıpkı din sosyolojisi, din antropolojisi gibi din arkeolojisi alanında da çalışmalara ihtiyaç vardır. Aksi takdirde özellikle tarih öncesi olarak adlandırılan dönemin dini inançları hakkında sağlıklı yorumlar elde etmek mümkün olmayacaktır. Nitekim yakın zamanlarda özellikle Batı'da din arkeolojisine daha bütüncül yaklaşmanın gerekliliği savunulmaya başlanmıştır. Bu yaklaşıma göre din; hayatın geriye kalan diğer yönlerinin de içinde yer alacağı bir üst yapı olarak ele alınmalıdır. Bu yaklaşım daha önce kutsal mekânlarla ve zamanlarla sınırlı olanın üzerinde ve ötesinde bir bakış sağlamaktadır. Gerçekten de kült ve din arkeolojisi açısından, arkeolojinin yöntem ve kuramlarının yeniden düşünülmesi gereği gün yüzüne çıkmıştır (Insoll, 2013, s. 185). Bu bağlamda arkeoloji ile dinler tarihinin birlikte çalışmasıyla beraber, prehistorik dönem için karmaşık görünen dini ritüel ve düşünce, daha anlaşılır olacaktır. Kuşkusuz bunun için Göbekli Tepe önemli bir örnek teşkil etmektedir. Göbekli Tepe'yi de anlamak için, Peter Benedict (1980)'in ilk defa yayın dünyasına kazandırdığı bu kazı alanını yeniden keşfeden ve adeta Göbekli Tepe'yle özdeşleşen Klaus Schmidt'i tanımak gerekmektedir.

Klaus Schmidt'in Hayatı ve Çalışmaları

Klaus Schmidt, 11 Aralık 1953 yılında Almanya'nın Bavyera eyaletine bağlı Feuchtwangen şehrinde dünyaya gelmiştir. 1974-1983 yılları arasında Friedrich-Alexander, Erlangen-Nürnberg ve Ruprecht-Karls-Heidelberg üniversitelerinde prehistorya, klasik arkeoloji ve jeoloji-paleontoloji eğitimi almıştır. Öğrencilik yıllarından itibaren çeşitli projelerde yer alan Schmidt, Yunanistan, Mısır, Suudi Arabistan ve Ürdün'de kazı çalışmalarında bulunmuştur. Schmidt'in Türkiye'ye olan ilgisi ise, 1978 ve 1979 yıllarında Elazığ Müzesi'nde Norşuntepe kazı malzemesi üzerine yaptığı çalışmalarla başlamıştır (Başgelen, 2015, s. 32).

Klaus Schmidt, 1979-1987 yılları arasında Profesör Harald Hauptmann¹ başkanlığında yapılan Şanlıurfa/Bozova'ya bağlı Lidar Höyük kazılarında görev almıştır. 1983-1991 yılları ara-

1 İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürlüğü yapan Alman arkeolog Harald Hauptmann (d. 1936), özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaptığı kazı çalışmalarıyla tanınmaktadır. Nevali Çori, Norşuntepe ve Gürcütepe gibi birçok Neolitik kazı alanına başkanlık yapmıştır. Klaus Schmidt'in hocası olan Harald Hauptmann'ın Anadolu arkeolojisine önemli katkıları bulunmaktadır.

sında Şanlıurfa müze müdürü Adnan Mısır başkanlığında ve Profesör Harald Hauptmann'ın bilimsel danışmanlığında yapılan Nevali Çori kazılarında, 1995-1997 yılları arasında Gürcütepe kazılarında aktif görev almıştır (Kürkçüoğlu, 2014, s. 4). Klaus Schmidt, ilk dönemde arazi sorumlusu, daha sonraları ise küçük buluntuların belgelenmesinden sorumlu olarak bölgedeki birçok önemli kazı çalışmasında bulunmuştur. Arazideki çalışmalarının yanı sıra Klaus Schmidt, 1983 yılında Heidelberg Üniversitesi'nde Profesör Harald Hauptmann danışmanlığında "*Die lithischen Kleinfunde vom Norşuntepe*" konulu doktora tezini bitirmiştir. 1984-1986 yıllarında Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI) seyahat bursunu ve 1986-1995 yılları arasında Alman Araştırma Vakfı (DFG) bursunu almaya hak kazanarak, Heidelberg Üniversitesi Prehistorya alanında araştırmacı olarak çalışmıştır (Başgelen, 2015, s. 33-34).

1994 yılında Amerikalı arkeolog Henry T. Wright, o güne kadar bilinmeyen oldukça geniş bir Neolitik yerleşim yeri olan Gürcütepe'yi tespit etmiştir. Aynı yıl Göbekli Tepe üzerinde bulunan dilek ağacına çıkan Klaus Schmidt, çevresindeki kalıntıların, Nevali Çori'de görülenlerle benzerlik gösterdiğini, dolayısıyla burasının bir Neolitik dönem alanı olduğunu yeniden keşfetmiştir. Bu çarpıcı keşiflerden sonra, bu iki alanda incelemeler yapılmış ve buraların kazılmasının gerekli olduğu sonucuna varılmıştır. Böylece bakanlıkla imzalanan protokolle, Gürcütepe ve Göbekli Tepe'yi kapsayan "Urfa Projesi" hayata geçirilmiştir. 1995 yılından itibaren Gürcütepe ile Göbekli Tepe kazı ve araştırma projesinin alan yöneticiliğini sürdüren Klaus Schmidt, 2003'te Profesör Hauptmann'ın emekli olması üzerine Göbekli Tepe kazı başkanlığına getirilmiştir. 1995 yılında Şanlıurfa Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün ortak projesi olarak başlayan çalışmalar, 2007 yılından itibaren Bakanlar Kurulu kararlı kazı statüsünde gerçekleştirilmiştir (s. 35-36).

1996-1998 yıllarında Alman Araştırma Vakfı (DFG) doçentlik bursunu kazanan Schmidt, 1999 yılında, "*Funktionsanalyse der frühneolithischen Siedlung von Nevali Çori*" isimli doçentlik tezini Erlangen-Nürnberg Üniversitesinde vermiştir. 2001 yılından itibaren Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Berlin'de bulunan merkezindeki Orient bölümünde araştırmacı olarak çalışan Schmidt, 2007 yılında Erlangen-Nürnberg Üniversitesinde profesör unvanını almıştır. Hayatını Urfa bölgesinde bulunan Neolitik dönem kazılarına ve Göbekli Tepe'ye adan Klaus Schmidt, 20 Temmuz 2014 Pazar günü Almanya'da geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiş ve 25 Temmuz'da Almanya Bavyera Eyaleti'ne bağlı Bellershausen'de toprağa verilmiştir (s. 37).

Klaus Schmidt, özellikle Göbekli Tepe'de geliştirdiği kazı stratejisi, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem üzerine yaptığı çalışmalarla arkeolojiye önemli katkılar sağlamıştır. Almanca, İngilizce ve Türkçe gibi farklı dillerde birçok makalesi ve kitabı bulunan Schmidt'in en önemli eserlerinden birisi hiç kuşkusuz Göbekli Tepe üzerine kaleme aldığı kitabıdır. *Sie bauten die ersten Tempel, Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger* adlı çalışma ilk olarak 2006 yılında Almanca yayımlanmış ve 2007 yılında, *Taş Çağı Avcılarının Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Schmidt beş bölümden oluşan bu kitabına

Göbekli Tepe'nin keşif hikâyesiyle başlamakta ve devamında kavramsal ve coğrafi bir zemin üzerinden neolitik dönemi, Göbekli Tepe'yi merkeze alarak ele almaktadır. Eserinin üçüncü bölümünde Göbekli Tepe'yi ve ortaya çıkarılan dört yapıyı tanıtan yazar diğer bölümde, T biçimli sütunlarda bulunan betimleme ve sembolleri tanımlamakta ve yorumlamaktadır. Yazar eserinin son bölümünde ise Göbekli Tepe'nin son dönemlerine ilişkin bilgiler vermektedir.

Neolitik Dönem ve Göbekli Tepe'nin Keşfi

Göbekli Tepe'ye geçmeden önce Neolitik Çağ'ın yani Cilalı Taş Devri'nin anlaşılması, dolayısıyla arkeolojideki dönemlerin bilinmesi gerekmektedir. Christian W. Thomsen 1836 yılında ilk defa "üç çağ sistemi"ni kurmuş; böylece taş, tunç ve demir sıralaması günümüze kadar Tarihöncesi Arkeolojisi'nin kronolojik omurgası olmuştur. 1865 yılında İngiliz John Lubbock "üç çağ sistemi"ni ayrıntılı bir şekilde yeniden ele almıştır. Taş Çağı'nı Eski ve Yeni Taş Çağı yani arkeolojik tabirle ifade edecek olursak, Paleolitik ve Neolitik Çağ'a ayırmıştır (Schmidt, 2007, s. 33).

İnsanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri ve belki de en önemlisi, avcılık ve toplayıcılıktan sonra üreticilik devresine geçiş olduğu kabul edilmektedir (Köroğlu, 2013, s. 39-40). Arkeolojik düşüncenin önemli mimarlarından olan Gordon Childe, Neolitik Dönem'deki yenilikleri "devrim" olarak nitelendirmektedir. O, böylelikle "Neolitik Devrim" tabirini literatüre kazandırmıştır (Childe, 2010, s. 54). Childe, Neolitik Dönem'de tüketim fazlası ürün elde edildiğinden dolayı nüfusun arttığını ve zamanla belli alanlarda uzmanlaşmaların gerçekleştiğini ifade etmiştir (s. 33). Ancak Neolitik Dönem'deki gelişmeleri geniş bir şekilde ele alan Childe'a göre, her ne kadar ölülerini görkemli bir şekilde gömüyor olsalar da "Neolitik Din" in varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir (s. 79). Ancak Childe'ın bu görüşünü kabul ettiğimizde Göbekli Tepe'deki ve Nevali Çori'deki ritüel alanlarını ve bunların bölgedeki diğer kalıntılarla olan benzerliğini açıklamak imkanından yoksun kalmış oluruz.

Türkiye'de Neolitik Dönem'e yönelik Hacılar, Çatalhöyük² ve Diyarbakır/Ergani'de bulunan Çayönü kazılarıyla elde edilen bilgiler; Aşıklı, Nevali Çori, Cafer Höyük ve Gürcütepe kazılarıyla yeni bir ivme kazanmış, son yıllarda yapılan yeni kazılarla bilgi dağarcığımız daha da genişlemiştir.³ Bu çalışmalar içinde en çarpıcı sonuçları veren Göbekli Tepe, doğuda Balık Vadisi'ne, güneyde Harran Ovası'na, batı ve kuzeyde Urfa çevresindeki tepelere hâkim bir konumda bulunmaktadır (Schmidt, 2011, s. 64). Tamamen insan yapımı olan tepenin yüksekliği 15 metreyi bulmakta ve 9 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Günümüze kadar keşfedilen en erken tarihli insan yapımı kült mimarisinin içerisinde yer aldığı tepenin tarihi,

2 Konya il sınırında bulunan Çatalhöyük, Türkiye'deki en önemli Neolitik yerleşim yerlerindendir. Geniş bilgi için bkz. (Hodder, 2006).

3 Türkiye'deki Neolitik dönem kazılarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Özdoğan & Başgelen, 2007).

yaklaşık olarak 10 bin yıl önceye uzanmaktadır. Burada insanlar tarafından bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve böylece yükselmiş kült yapıları mevcuttur. Son buzul çağından sonra, avcı-toplayıcılar tarafından inşa edilen bu yapılar çanak çömleğin henüz ortaya çıkmadığı zamana, yani Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir (Notroff J., Dietrich O., Peters J., Pöllath N., & Köksal-Schmidt Ç., 2015, s. 54).

Bu alan, ilk olarak 1960'lı yıllarda İstanbul Üniversitesi'nden Halet Çambel ve Chicago Üniversitesi'nden Robert J. Briadwood⁴ tarafından, *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları (Prehistoric Research in Southeastern Anatolia) Projesi* kapsamında keşfedilmiştir. Burada yapılan yüzey araştırmalarında, çok sayıda Neolitik Çağ buluntularına rastlanmıştır (Benedict, 1980, s. 137). 1994 yılında ise Klaus Schmidt, doçentlik çalışması için Urfa bölgesindeki olası bütün Taş Çağı buluntu yerlerini incelemek ve bu yerlerin konumlarını kayıt altına almak üzere yaptığı çalışmada, daha önce verilerde yer alan Göbekli Tepe'ye gitmiştir (Schmidt, 2007, s. 27).

Taş Çağı'nın Kutsal Alanı Göbekli Tepe

Şanlıurfa'ya yaklaşık 18 kilometre mesafede bulunan Göbekli Tepe'de, 2003 yılında jeomanyetik yöntemlerle yapılan çalışmalarla, mevcut açık alanların dışında, çok sayıda dairesel yapının daha toprağın altında mevcut olduğu tespit edilmiştir (Schmidt, 2012, s. 319). Bu yapılar ortaya çıkarılma sıralarına göre A-B-C-D-E-F-H harfleriyle isimlendirilmiştir. Çember yapıların her birinin çapları 10 ile 20 metre arasında değişmekte ve ortalarında birbirine paralel T şeklinde iki büyük dikili taş bulunmaktadır. Çemberin etrafını saran taş duvarlarla desteklenmiştir. Bu duvarda ortadakilerine oranla daha küçük olan yaklaşık 10-12 T biçimli taşta rastlanmaktadır (Özcan, 2014, s. 34; Collins, 2014).

Göbekli Tepe'de bulunan 7 metre uzunluğunda 50 ton ağırlığındaki T biçimli dikilitaşların, taşocağından çıkarılarak, işlenmesi ve taşınması için oldukça fazla kişiye ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Bu taş anıtların büyük çabalar sarf edilerek dikilmesi, büyük çabaların sarf edilmesi, bu alanın ve burada gerçekleşen olayların, bu insanlar açısından büyük bir önem arz etmesiyle açıklanabilir (Schmidt, 2007, s. 112). Kuşkusuz ev hayvanları ve öküz gibi koşum hayvanlarının bu işlerde kullanılmasına henüz başlanmamıştır. Muhtemelen bu gücü inandıkları dini bir motivasyona borçludurlar (s. 274). Zaten Göbekli Tepe'yi farklı kılan durum tam da burada gizlidir. Göbekli Tepe'de şaşırtıcı olan şudur ki; insanların düşüncelerinin sadece günlük var olma kaygılarından ibaret olmadığı, bunun ötesinde onların oldukça derin mitsel konularla uğraştıkları görülmektedir. Devasa sayılabilecek ritüel merkezlerinin yanında, bu törenlerde ya da kutsal alanın inşasında özel insan ya da grupların ön plana

4 Türkiye'de önemli kazılara ve projelere öncülük eden Robert J. Briadwood'un önemli bir eseri olan *Prehistoric Men* adlı kitabı *Tarihöncesi İnsanları* adıyla Türkçeye çevrilmiştir (Braidwood, 2008).

çıktığı anlaşılmaktadır (s. 102). Göbekli Tepe'nin keşfinden önceki yaygın teori; insanoğlunun tarım ve yerleşik hayattan sonra tapınaklar yaptığı şeklindeydi. Böylece, avlanmak ve yiyecek bulmak yerine yerleşik hayata geçmek, birlikte üretmek, düşünmeye zaman ayırmak mümkün olacaktı. Oysa yapılan kazılar söz konusu paradigmayı çürütmektedir. Üstelik diğer önemli bir nokta ise, yaşam alanlarında bulunan ocaklara ya da ateş yakılan yerlere Göbekli Tepe'de rastlanmamış olmasıdır. Burada karşılaşılan dibekler ise, yılın tüm dönemlerinde besin hazırlanan yerler olmasının ötesinde, burada ağır işlerde çalışan insanlar için hazırlanmış olabilir (s. 261).

Göbekli Tepe'yi diğer Neolitik alanlardan ayıran farklı bir nokta ise, yaşam alanlarında bulunan veya bulunması gereken objelere rastlanmamasıdır. Karacadağ'ın etrafında kümelenen Nevalı Çori, Çayönü, Sefer Tepe, Karahan ve Körtik Tepe gibi Neolitik alanların tamamında yaşam alanları tespit edilmiştir (s. 227-228). Bu durum da Göbekli Tepe'nin etrafında bulunan Nevalı Çori ve diğer bazı Neolitik toplumlar tarafından hac yeri, ritüel alanı veya tapınma alanı olarak kabul edildiği fikrini güçlü bir şekilde akla getirmektedir.

Figüratif Unsur ve Semboller

Coğrafi konumu, yabani hayvan betimlemeleri, ereksiyon halindeki penis figürü, "hayvan ve insan kafası" bileşik heykelleri ve diğer buluntular, Klaus Schmidt açısından, Göbekli Tepe'nin birkaç özel binaya sahip, bilinen Taş Çağı yerleşimlerinden olmadığı kanaatini güçlendirmiştir. Böylece buranın bir yerleşim yeri değil, kült merkezi olduğu anlaşılmıştır (Schmidt, 2007, s. 107).

T biçimli taşların üzerinde hayvan betimlemelerinin yanında çeşitli semboller de dikkat çekmektedir. **H** şekli, halka motifi ve **U** şekli gibi birçok sembole de rastlanmıştır. Kuşkusuz bu tasvir ve sembollerle ilgili birçok popüler yorum geliştirilmiştir. Bu yorumlar popüler kültürün etkisiyle, bilimsel olmayan bir düzlemde ortaya atıldıkları için burada dikkate alınmayacaktır. Klaus Schmidt Göbekli Tepe'de elde edilen verileri tanıttığı eserinin bir bölümünü de, kazı alanında bulunan figüratif unsurların ve sembollerin yorumuna ayırmıştır. Schmidt daha konunun başında yazı öncesi döneme ait olması sebebiyle bu işin zorluğunu belirtmekte ve bu konuda temkinli davranmaktadır. Ancak yaptığı yorumlardan da Klaus Schmidt'in, sadece kazı yapan, buluntuları kayıt altına alan ve yorum yapmaktan kaçınan bir arkeolog olmadığı da anlaşılmaktadır (s. 215).

Göbekli Tepe'de bulunan taş stellerde resmedilen saldırgan hayvan tipleri çoğunluktadır. T biçimli taşlara resmedilen hayvanların görevi kötülüklerden diğer bir ifadeyle tehlikelerden korumak ve korkutmak olduğu tahmin edilmektedir. Bunlar genellikle dikili taşların altında bulunmakta ve bakanlara doğru sürünerek geliyor izlenimi vermektedir. Ancak Schmidt'e göre, korunacak olan nedir sorusunun cevabı verilebilmiş değildir (s. 144). Peki hayvanlar sadece av hayvanı olduğu için mi resmediliyordu? Turna betimlemelerini bu şekilde yo-

rumlasak bile tilki ve yılan resimleri bu tezimizi çürütmektedir (s. 219). Dolayısıyla taş steller üzerindeki hayvan rölyeflerini sadece av hayvanlarıyla ilişkilendirmek makul görünmemektedir. Burada tespit edilen hayvanlar arasında en çok yılan, tilki ve yaban domuzuna rastlanmaktadır. Ancak bunun dışında akbaba, akrep, böcek, dört ayaklı sürüngenler, örümcek, turna ve kuş türleri gibi bir çok hayvan çeşidi de resmedilmiştir.

Göbekli Tepe’de diğer neolitik yerleşimlerde rastlanmayan kapı deliği taşları, büyük taş halkalar, düğme benzeri nesneler ve takı formları bulunmuştur. Ancak buna karşın diğer Neolitik dönem kazılarında sıkça rastlanan kadını betimleyen resimlere ve kilden yapılmış figürlere rastlanmamıştır. Bu iki unsurun olmayışı Göbekli Tepe’nin merkezi bir toplumsal görüntüden yoksun olduğu anlamına mı gelmektedir? sorusunu Schmidt şöyle cevaplamaktadır;

Kilden figürinleri ve dışisel nesneleri, geniş anlamda bereket sembolü ve bunun bir sonucu olarak da “yaşam” olarak düşünürsek, o halde bunların Göbekli Tepe’de olmayışı buranın “ölüm”ü çağrıştıran bir merkez olduğunu gösteriyor... bu görüşleri desteklemek için gerekli olan mezarları henüz bulamadık (s. 123).

Göbekli Tepe’deki bazı heykellerde ve Neolitik dönemde sıkça karşılaşılan kafatası kültü ve yeniden şekillendirilen insan kafatasları bir arada düşünüldüğünde, burada ölümle ilgili şeylerin ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Nevali Çori’de yırtıcı hayvan motifi oldukça azdır. Buna karşın Göbekli Tepe’de ise yırtıcı hayvan sayısı oldukça fazladır. Bu da bize Göbekli Tepe’nin Nevali Çori’den farklı bir anlama ve işleve sahip olduğunu göstermektedir. Klaus Schmidt’in ifadesiyle söyleyecek olursak:

Nevali Çori yaşayanların yeri, Göbekli Tepe ise ölümlerin (s. 145).

Atalar kültürünün etkili olduğu tahmin edilen bu inanç ve sembol dünyası nasıl ortaya çıkmıştır? Bu durum, popüler kültürün etkisiyle araştırmadan, üzerinde yeterince düşünülmeden, çabucak Kayıp Atlantis ve Mu kültürleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak Klaus Schmidt bu konuda tam da dinler tarihi metodolojisini teyit eder tarzda şu önemli değerlendirmede bulunmaktadır:

M.Ö. 10.000’lerdeki ilk Neolitik din, hangi tekil deneyimlerle şekillenmiş olursa olsun, yeni bir yaratımdan daha çok, oldukça eski bir gelişmenin ürünüdür (s. 271).

Dolayısıyla Göbekli Tepe’deki mimari yapı, sembol ve betimlemeler doğaüstü olaylarla açıklanamaz. Bu durum kuşkusuz insanlığın süreç içerisinde elde ettiği deneyim, geliştirdiği düşünce ve gündelik işlerin ötesinde önem verdiği/inandığı ve uğruna çaba sarf ettiği inanç ile açıklanabilir.

Gerek mimari yapısı ve gerekse sembol diliyle oldukça “yüksek kültür”e sahip olan bu dönem ilginç bir şekilde birdenbire sona ermiştir. Çünkü avcılarının o görkemli döneminden, Çanak Çömlekli Son Neolitiğe pek bir şey kalmamıştır. Gordon Childe’in düşündüğünden

bile daha büyük bir önem taşıyan Neolitik bir devrim gerçekleşmiştir. Schmidt'e göre, avcı önemini kaybetmiş, böylece dini ritüel ve zorlamalar da anlamını yitirmeye başlamış, bununla birlikte kült yapıları kaybolmuştur. Ekonomik temeller değiştiğinden Göbekli Tepe de eski gücünü kaybetmiştir (s. 284).

Sonuç

Uzak geçmiş ile ilgili neredeyse tüm bilgilerimizi arkeolojik verilere borçluyuz. İlk olarak antikacılık merakıyla başlayan arkeoloji, süreç içerisinde bir metodolojiye kavuşmuş ve özellikle tarihöncesi dönemle ilgili en önemli bilgi kaynağı durumuna gelmiştir. Kuşkusuz arkeoloji, hem diğer bilim dallarına veri sağlamış ve hem de diğer bilim dallarından faydalanmıştır. Ancak gerek ülkemizde ve gerekse Batı'da arkeoloji ile dinler tarihi arasında ortak çalışmaların yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Göbekli Tepe, bu alan için önemli bir örnek teşkil edebilecek konumdadır.

UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nde bulunan Göbekli Tepe, çok az bir kısmı kazılmış olmasına rağmen, tarihöncesi dönemle ilgili bilgilerimizi sarsmıştır. Avcı-toplayıcı yaşam, tarımın başlangıcı ve Neolitik Dönem'de dini inanç ile ilgili bizlere çok önemli ipuçları vermektedir. Göbekli Tepe'nin üzerinde bulunduğu coğrafya yani Mezopotamya, hem uygarlık ve hem de dinler tarihi açısından, yeryüzündeki en önemli coğrafyadır. Burası Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerin yanında birçok pagan dine de ev sahipliği yapmıştır (Demirci, 2013). 12 bin yıl öncesine tarihlenen Göbekli Tepe'nin böyle bir coğrafyada ortaya çıkmış olması rastlantıyla açıklanabilecek bir durum değildir.

Göbekli Tepe'de keşfedilen daire biçimindeki yapılarda bulunan devasa boyuttaki T biçimli sütunlar ve üzerine işlenen figüratif betimleme ve semboller, milattan önce yaklaşık 10 binlere tarihlendiğinde, oldukça büyük bir etki meydana getirmiştir. Zira genel teoriye göre, dinin doğuşu çok daha sonraki tarihlerde ortaya çıkmalıydı. Dinin doğuşu, tarımdan ve yerleşik hayattan sonra duyulan ihtiyaç ile açıklanmaktaydı. Ancak Göbekli Tepe kazılarıyla beraber ortaya çıkan durum, dinler tarihçilerinin ve özellikle Mircea Eliade'nin ısrarla belirttiği *dindar insan* (*homo religiosus/religious man*) vurgusunun ne kadar da haklı olduğunu göstermektedir (Eliade, 2003). Üstelik Göbekli Tepe'deki sembol ve figüratif unsurlar, hem kendilerinden önce var olan güçlü bir anlam ve sembol dünyasına kapı aralamakta ve hem de kendilerinden sonraki dini gelenekleri etkileyebilecek bir güce sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Başgelen, N. (2015). Nevali Çori/Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına [Klaus Schmidt Anısına]. *Aktüel Arkeoloji*, 46, 30-37.
- Benedict, P. (1980). Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması. H. Çambel, & R.J. Braidwood (Ed.), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Braidwood, R.J. (2008). *Tarih Öncesi İnsanları* (B. Altınok, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?* (A. Şenel & M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Childe, G. (2010). *Kendini Yaratın İnsan* (F. Ofluoğlu, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Collins, A. (2014). *Göbekli Tepe Genesis of the Gods: The Temple of the Watchers and the Discovery of Eden*. Rochester: Bear & Company.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (A. Berktay, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gamble, C. (2014). *Arkeolojinin Temelleri* (D. Kayıhan, Çev.). İstanbul: Aktüel Arkeoloji Yayınları.
- Hodder, I. (2006). *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Insoll, T. (2013). Kült ve Din Arkeolojisi. C. Renfrew, & P. Bahn (Ed.), (S. Somuncuoğlu, Çev.). *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köroğlu, K. (2013). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıçtan Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kürkçüoğlu, A.C. (2014). Klaus Schmidt'in Ardından. *Şırnak Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 20, 3-12.
- Notroff J., Dietrich O., Peters J., Pöllath N., & Köksal-Schmidt Ç. (2015). Göbekli Tepe Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri. *Aktüel Arkeoloji*, 46, 52-69.
- Özcan, E.S. (2014). Göbekli Tepe Dünyanın En Eski ve En Büyük Tapınma Alanı. *Bilim ve Teknik*, 560, 30-39.
- Özdoğan, M. & Başgelen, N. (2007). *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2014). *50 Soruda Arkeoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2011). Göbekli Tepe. N. Karul (Ed.), *Tarihöncesinden Demir Çağına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*. İstanbul: Arkeo-atlas Özel Koleksiyon.
- Schmidt, K. (2012). Göbekli Tepe Kazısı 2010 Raporu. 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (C. 3, S. 319-340). Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Trigger, B.G. (2014). *Arkeolojik Düşünce Tarihi* (F. Aydın, Çev.). Ankara: Eski Yeni Yayınları.